MANANAMEDINĪ ISSN: Applied
A Peer-Reviewed, Open-Access, Bimonthly, International Online Research Journal Dedicated to Research in Sanskrit & Allied Disciplines
Volume: 1, Issue: 1 (August-September) 2026
Website: www.mananamedinijournal.in
Email id: mananamedinijournal@gmail.com

तर्कसंग्रहे प्रमाणविचारः – एकमध्ययनम्

Dr. Pinki Das
Assistant Professor
Department of Sanskrit
Purnidevi Chowdhury Girls' College

सारांशः

न्यायमते बुद्धिस्तु आत्मनः गुणपदार्थः। ज्ञानं बुद्धिश्च अस्मिन् दर्शने समार्थकौ। ज्ञानं वस्तु प्रकाशयति। प्रदीपः यथा स्वतन्त्ररूपेण अस्तित्वशीलं वस्तु प्रकाशयति, तथैव ज्ञानं स्वतन्त्रभावेन अस्तित्वयुक्तं पदार्थं प्रकाशयति। पदार्थरूपेण जगतः वस्तुसमुदायः ज्ञान-निरपेक्षः। ज्ञानप्रसंगे आत्मा ज्ञातृरूपेण, पदार्थः विषयरूपेण, मन-इन्द्रियादिश्च करणरूपेण चीयन्ते।

न्यायदर्शने यथार्थानुभवस्य ज्ञाता प्रमाता, ज्ञानं प्रमा, ज्ञानस्य विषयः प्रमेयः, ज्ञानस्य करणं प्रमाणम् इति उच्यते। न्यायमते आत्मा एव ज्ञाता। ज्ञानम् आत्मन आगन्तुको गुणः। नौयायिकाः यथार्थानुभवस्य प्रमायाः वा, चत्वारः प्रमाणानि स्वीकृतवन्तः। तानि यथा- प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, उपमानम्, शब्दश्च।

न्याय-वैशेषिकदर्शनं समानतन्त्रम्। फलतः विविधेषु ग्रन्थेषु न्याय-वैशेषिकदर्शनतत्त्वम् एकत्रैव आलोचितमस्ति। आचार्योदयनकालात् (10th century AD) उभयोः दर्शनतत्त्वयोः समन्वयः भवति। तर्कसंग्रहे आचार्यान्नंभट्टेन न्याय-वैशेषिकाभिमतेषु यत्र ऐक्यमत्यमस्ति तत्र कस्यचिदेकस्य मतस्य उल्लेखनं कृतमस्ति। प्रमाणभेदविषयेऽपि तस्य अन्यथा न भवति इति परिलक्ष्य "तर्कसंग्रहे प्रमाणविचारः" इत्यस्य शीर्षकस्य शोधपत्रमिदमत्र प्रस्तूयते।

कूटशब्दाः - तर्कसंग्रहः, न्यायबोधिनी, परामर्शज्ञानम्, उपमितिः, व्याप्तिः, सादृश्यज्ञानम् इत्यादयः।